

СИНТАКСИС

УДК 811.161.2'367.2

Ірина Арібжанова, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

ПРИНЦИПИ МОДЕЛЮВАННЯ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті моделювання простого речення здійснено у двох аспектах: формально-граматичному (мінімальна структурна схема) та семантико-синтаксичному (розширена структурна схема). Мінімальна структурна схема включає засоби вираження предикативної основи речення, розширена структурна схема представлена конфігурацією предикатної синтаксеми та валентно зв'язаних із нею непередикатних синтаксем.

Ключові слова: *структурна схема простого речення, мінімальна структурна схема, розширена структурна схема.*

Моделювання речення як мовної одиниці передбачає виведення узагальнених його зразків, що мають слугувати мовною формулою речень – мовленнєвих одиниць. Термінологічно за такими зразками в мовознавстві закріпилися назви: "формула структури речення" (Г. Ломтєв), "модель речення" (Г. Золотова, О. Москальська), "структурна схема речення" (Н. Шведова, В. Белошاپкова). Останній термін, що номінально утворює речення як мовну одиницю з власною внутрішньою організацією (структурою), усталився в українському описовому синтаксисі [див.: Загнітко : 290–295; Сучасна 2013 : 41–47].

Як і будь-яку іншу лінгвістичну модель, структурну схему простого речення прийнято розглядати як: 1) абстрактний аналог речення, тобто структурна схема простого речення – це зображення його синтаксичної структури за допомогою заданої системи символів (класів слів, графічних знаків); 2) систему вивчення й опису цього явища, тобто метамову [Меньшиков : 6–7].

Не викликає сумнівів той факт, що лінгвістичне моделювання є "не тільки одним із засобів відображення мовних явищ

і процесів, але й об'єктивним практичним критерієм перевірки істинності наших знань про мову" [Лингвистический : 304]. Застосування лінгвістичного моделювання речень

– уможливорює максимально узагальнений та економний опис синтаксичного ладу мови: незчислювана кількість речень-висловлень передається системою зчислюваних речень-формул (в ідеалі йдеться про закритий список моделей) [Бархударов : 61];

– поглиблює та розширює вчення про структуру речення: описова граматики збагатилася поняттями про конструктивні типи предикативного центру простого речення, про два види другорядних членів – із прислівним і присхемним (детермінантним) характером зв'язку, врешті – виявлено постійні й перемінні величини в реченні, яким відповідають форма та її лексичне наповнення [Арват : 27–28];

– дає ключі до розв'язання проблемних, подекуди суперечливо витлумачуваних питань синтаксичної науки: наприклад, щодо визначення статусу речень з однорідністю, щодо диференціації одно- / двоскладних структур, аналізу неповних варіантів речень чи інверсованих висловлень тощо.

Однак поняття структурної схеми простого речення саме ще є лінгвістичною проблемою, що потребує свого вирішення. На сьогодні залишається актуальним не тільки питання практичного обчислення структурних схем, а й питання теоретичного обґрунтування їх [Норман : 128–129], зокрема пошуки критеріїв, принципів укладання, структурування, формулювання – власне – моделювання речень, у нашому випадку – простих, набули дискусійного характеру [Вінтонів]. В описах структурних схем спостерігаємо розходження – кількісні і якісні. Так, за словами Ю. Левицького, для французької мови встановлено 11 основних структурно-семантичних моделей речення (В. Гак), для італійської – 23 (Т. Алісова), для німецької – 32 (О. Москальська); в англійській мові виділяють 4 основні моделі (Roberts), 5 (N. Stageberg), 8 (I. Hook, E. Mathews), 25 (A. Хорнбі) і 39 (Г. Почепцов); загалом для різних мов кількість основних моделей варіює від 2-ох (Ю. Степанов) до 39-ти (Г. Почепцов) [Левицкий : 56]. Слід додати, що в українській мові відомі систематизації 16-ти мінімальних структурних схем: 9 двокомпонент-

нтних та 7 однокомпонентних [Загнітко : 292–294] та 12-ти схем: 8 формальних схем двоскладного речення й 4 – односкладного [Сучасна : 2013, 44].

Можна назвати об'єктивні та суб'єктивні причини цих розходжень. До перших відносять складну, специфічну природу модельованого явища, яким є речення, а саме: його багатоаспектну природу. Суб'єктивні чинники пов'язані з поглядом лінгвіста, із тим, як він розуміє структуру речення та його конструктивну домінанту, який рівень абстракції фактичного матеріалу використовує, урешті – які практичні завдання ставить.

Важливим у метамові моделювання речень є розуміння ознак структурної схеми. До конститутивних і системотвірних ознак, таких, що становлять необхідну умову існування синтаксичних моделей, відносять: відтворюваність, узагальненість, мінімальність, значущість, внутрішню організованість [Норман : 129–144].

Відтворюваність означає, що структурна схема простого речення не створюється в мовленні кожного разу заново, а існує в готовому вигляді у свідомості носіїв мови і лише вибирається та реалізується відповідно до конкретних умов спілкування. Це та ознака, яка дозволяє розглядати речення як мовну інваріантну одиницю – в системі інших мовних одиниць, так само відтворюваних (фонема – морфема – слово – речення), чи аналізувати речення як емічно-етичну одиницю – в системі інваріантно-варіантних відношень (структурна схема речення – речення-висловлення).

З одного боку, відтворюваність пов'язують із предикативним мінімумом речення: "Відтворювані компоненти структури речення не вільно утворюються мовцем і є конститутивними елементами речення, становлячи його предикативний мінімум" [Загнітко : 290]. З другого боку, відтворюваність пояснюють з урахуванням відповідності моделі референтній ситуації: "<...> діяльність людини відбувається в умовах повторюваних і стандартних (тобто таких, що легко піддаються узагальненню) референтних ситуацій. Стандартна ситуація викликає в певному смислі стандартну ж мовленнєву реакцію носія мови" [Норман : 129].

Узагальненість властива будь-якій моделі за її суттю: модель відображає об'єкт в умовному, ідеалізованому вигляді, абстрагуючись від усього неістотного для зображуваного об'єкта.

Б. Норман припускає, що у свідомості носія мови уживаються, співіснують моделі різних рангів узагальнення. У такому випадку там представлені не тільки самі моделі й правила їх реалізації, але й правила переходу від моделі окремого рангу абстракції до моделі другого рангу [Норман : 133–134].

Рівень узагальненості структурних схем речення може бути різним залежно від дослідницького підходу. Якщо дослідник ставить за мету абстрагуватися від семантичного змісту речення, він за основу братиме власне граматичну специфіку речення як мовної одиниці. З цього погляду структурна схема простого речення – це абстрагований від лексичного наповнення "синтаксичний зразок, що має свою формальну організацію і своє мовне значення, за яким може бути побудоване окреме непоширене (елементарне) речення" [Русская : 84–85], тобто структурна схема речення співвіднесена з його предикативним мінімумом.

Якщо ж "завдання вчення про структурні схеми – визначити щодо речень різного типу мінімум компонентів, при якому речення поза контекстом здатне виконувати свої когнітивні та комунікативні функції" [Загнітко : 290], то дослідник буде вже абстрагуватися від речення як граматичної – предикативної – одиниці. З цих позицій структурна схема представлена "номінативним мінімумом", тобто "комплексом компонентів, необхідних для формування його смислової довершеності" [Загнітко : 290].

Мінімальність, або ядровість, моделей указує на те, що їхні елементи є структурно обов'язковими (моделі вибудовують за принципом конструктивної необхідності). І знову ж таки принцип конструктивної необхідності по-різному виявляє себе, якщо зважати на структурно-аспектні домінанти речення. Так, формально-граматичним "паспортом" речення, тобто формальною основою його як конструкції, є головні члени речення – предикативні компоненти, які виражають граматичне значення простого речення – предикативність. А семантико-синтаксичну основу того самого речення конституюють компоненти вже іншого (не предикативного) – номінативного мінімуму, де вершинна конструктивна роль належить предикатному компоненту: "структурно-будівельна роль у складі речення, яка вирішує і визначає конструктивний вигляд речення, належить предикату, і цю роль він

виконує безпосередньо щодо "інформативно достатніх речень", тобто таких лінгвістичних одиниць, які призначені для вираження осмислених повідомлень" [Распопов : 69]. Таким чином, мінімальність як ознаку моделі співвідносять або з предикативним мінімумом речення, або з номінативним мінімумом речення.

Поняття мінімальності, як і пов'язане з ним поняття узагальненості моделей, в розумінні синтаксистів "балансує" між граматичною та семантичною достатністю. Структурна схема речення, що символізує предикативний мінімум, визначається як "абстрактний зразок, що складається із однієї чи кількох форм слів, за яким може бути побудоване речення як граматично достатня предикативна одиниця" [Кокорина : 73]. Структурна схема речення, що символізує номінативний мінімум "як межу семантичної автономності речення, придатності для виконання номінативної функції" [Белошاپкова : 117], є "вихідним інформативно достатнім зразком для побудови висловлювань", його "інформаційним ядром" [Норман : 138]. В останньому випадку враховано вимоги семантичної цілісності моделі: без якогось свого члена модель не спроможна позначати відповідну типову ситуацію. Скажімо, без приплюсованих компонентів наведені далі структури є семантично ущербними, не достатніми для виконання номінативної функції: "Старий посадив + саджанець", "Петро махав + ногою", "Вони опинилися + тут" [див.: Норман : 139; Арват : 29]).

Так само неодноразово можна схарактеризувати й інші ознаки структурної схеми речення – внутрішню організованість і значущість, які, як вважає Б. Норман, полягають у підрядності, чи залежності (перша) та у відповідності моделі певному типу референтної ситуації (друга) [Норман : 134–138, 141–144].

За названими ознаками, точніше – їхніми інтерпретаціями, можна скласти уявлення про критерії моделювання речення, яких дотримуються граматисти. Як видно, ці критерії пов'язані зі змістом та формою модельованих одиниць: семантичними та формальними особливостями речень.

Тож **провідними** принципами дослідження структурних схем у лінгвістиці є: формальний принцип, або принцип предикативного мінімуму речення, та семантичний, або принцип "інформативної достатності". Залежно від того, які саме принципи

покладено в основу розуміння та виведення структурних схем, можна виокремити такі погляди.

Формальний погляд співвідносить структурну схему простого речення з предикативним його мінімумом. Спробою застосування формального принципу є список структурних схем простого речення в академічній "Граматичі сучасної російської літературної мови" 1970 року за редакцією Н. Шведової [Грамматика : 546–573], складений за допомогою символів скорочених латинських назв способів вираження головних членів речення.

За **семантичного** погляду основна увага дослідників зосереджена на смисловій завершеності, інформаційній викінченості структури. При цьому, як правило, постулюють одночасне врахування граматичної та інформативної достатності речення і вибудовують структурну схему простого речення як структуру, в якій об'єднано або – предикативний мінімум та інформаційно облігаторні прислівні поширювачі (В. Адмоні, П. Лекант), або – предикат та інформаційно облігаторні, валентно пов'язані з ним компоненти (І. Распопов). Визнання ж домінантної в моделюванні речення ролі предиката дозволяє скептично ставитися до необхідності спиратися на предикативний мінімум: "чи необхідна опора <...> на "мінімальні предикативні одиниці"? Думається, що така опора зовсім не спрощує, а, навпаки, ускладнює вирішення завдання <...> якщо вважати, що склад і будова "інформативно достатніх речень" у цілому залежить від "семантичного класу предиката" <...>, то з указаної причини поняття мінімальної предикативної одиниці стає по суті зайвим: достатньо опори саме на предикат" [Распопов : 68]. Який би конструктивний матеріал для структурної схеми не брався (члени речення чи синтаксеми), спільним для прихильників семантичного погляду є розуміння структурної схеми як номінативного мінімуму речення.

Окремо слід назвати **структурно-семантичний** погляд, за яким враховують поетапно обидва принципи, формальний і семантичний, і послідовно визначають два варіанти моделей [Белошарова : 116–117]. Перший варіант – мінімальна структурна схема – відповідає предикативному мінімуму речення як синтаксичній одиниці, граматичним значенням якої є предикативність; другий – розширена структурна схема – спів-

віднесений із номінативним мінімумом речення як номінативною одиницею. Щодо поняття розширеної структурної схеми можна проводити паралелі з попереднім поглядом. Однак на відміну від семантичного погляду структурно-семантичний відображає структуру речення як багатоаспектної одиниці з диференціацією цих аспектів.

На нашу думку, саме чітка диференціація аспектів речення, розуміння того, що формальна структура речення і семантико-синтаксична структура речення є різними структурами, відповідно – різними сутностями того самого об'єкта, має лягти в основу вчення про структурну схему простого речення.

Розуміння речення як багатоаспектної мовної одиниці (найбільш докладно вивчені формально-граматичний, семантико-синтаксичний і комунікативний аспекти речення) дозволило утвердитися ідеї про три ступені синтаксичної абстракції. Ф. Данеш назвав у ролі одного із цих ступенів (причому визначального для синтаксису!) формули речення як мінімальної комунікативної одиниці поза рамками мовлення [Daneš].

Дослідження семантико-синтаксичної (номінативної, ситуативної, пропозиційної) структури речення засвідчують можливість моделювання речення з урахуванням валентних властивостей його предикатних компонентів.

Із цього погляду структурна схема простого речення є результатом формально-граматичного і семантико-синтаксичного структурування речення. У мові вона може бути представлена двома своїми різновидами: мінімальною структурною схемою (формально-граматичний аспект) і розширеною (номінативною) структурною схемою (семантико-синтаксичний аспект).

Структурна схема простого речення (і мінімальна, і розширена) – це узагальнений зразок речення, що складається із необхідних для його створення компонентів. Отже, до складу структурної схеми простого речення входять реченнєвірні (конститутивні) компоненти.

У **формально-граматичному** аспекті реченнєвірними компонентами є головні члени речення: у двоскладній структурі – це підмет і присудок, в односкладній – це один недиференційований головний член. Як виразники граматичного значення

речення – предикативності – головні члени "відповідають" за існування речення як граматичної одиниці, без них речення немає. Тому в мінімальній структурній схемі речення як його мовній формулі обов'язковим складником має бути граматичний показник речення, тобто засіб вираження предикативності, модально-часової окресленості речення. Так, у Російській граматиці-80 структурні схеми зі змінюваними (фінітними) особовими й безособовими формами дієслова $N_1 - V_f, V_{fs}$ відобража

ють граматичне значення речень двоскладних номінативного типу (*Лес шумит*) та односкладних безособово-дієслівного типу (*Светаает*). Інші ж схеми – без показників предикативності – швидше нагадують, за словами І. Распопова, "давню відому (і лиш завуальоване символікою) перерахування різних способів морфологічного вираження головних членів речення" [Распопов : 66], як-от: $N_1 - N_1$ (*Знание – сила*); $Inf - N_1$ (*Учиться – необходимость*); $Inf - Adv_o$ (*Кататься – весело*); N_1 (*Тишина*); Inf (*Цвести садам*) тощо [Русская : 95–96]. Власне, тут, у реченнях-схемах, експлікація та імплікація засобів предикативності повторює експлікацію та імплікацію предикативного мінімуму речень-висловлень. Отже, без символів предикативності схема не може сприйматися як формула речення.

Разом із реченнєтвірною функцією символ предикативності має вказувати на 1) специфіку будови (структури) власне предикативних компонентів (присудка та головного члена односкладного речення); 2) типологічні відмінності структурних схем; 3) парадигматику схем, внутрішньосхемні варіації. Покажемо ці особливості на прикладах структурних схем, змодельованих за допомогою латинських символів¹.

¹ Тут і далі використані символи: S – nomen substantivum, іменник або субстантивована частина мови; V – verbum, дієслово; Adj – nomen adjectivum, прикметник; Adv – adverbium, прислівник; Pr – praepositiones, прийменники; nom – nominativus, називний відмінок; voc – vocativus, кличний відмінок; ins – instrumentalis, орудний відмінок; Cop – copula, зв'язка (допоміжне дієслово); Inf – verba infinita, неозначена форма дієслова; f – verba finita, відмінювана форма дієслова; im – verba impersonalia, безособова форма дієслова; у тому числі \emptyset – граматичний нуль.

Можна виокремити такі основні мінімальні структурні схеми простих речень

– двоскладних:

1) $S_{\text{nom/voc}} + V_f$ – *Зайшов друг. Друже, заходь;*

2) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f \text{Adj}_{\text{nom/ins}}$ – *Весна тепла. Студенти, будьте уважними;*

3) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f S_{\text{nom/ins}}$ – *Сестра стала лікарем. Хлопче, будь козаком;*

4) $S_{\text{nom/voc}} + \text{Cop}_f \text{PrS}$ – *Двір був без криниці. Хлопче, будь за друга;*

5) $\text{Inf} + V_{\text{im}}$ – *Курити забороняється. Лишилося вивчити;*

6) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} \text{Inf}$ – *Творити – жити. Не прийти – означало образити;*

7) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$ – *Читати приємно. Дихати стало легше;*

8) $\text{Inf} + \text{Cop}_{\text{im}} S_{\text{nom/ins}}$ – *Любити є щастям;*

– односкладних:

1) V_{im} – *Світало. Щастить;*

2) $\text{Cop}_{\text{im}} \text{Adv}$ – *Затишно. Буде весело;*

3) $\text{Cop}_\emptyset \text{Inf}$ – *Не рухатися! Знайти б;*

4) $\text{Cop}_\emptyset S_{\text{nom}}$ – *Літо. Каникули.*

1. На рівні частин мови модально-часова граматики властива тільки змінним дієслівним формам. Тому типовим спеціалізованим засобом вираження простих предикативних компонентів є дієслівні форми, яким у схемі відповідає символ **V**. Якщо основним репрезентантом предикативного компонента є інша частина мови, то він потребує допоміжного граматичного засобу-символу, який би підтверджував його реченнєвірну функцію та вказував на його аналітичну структуру: у цьому випадку використовують символ **Cop**. Отже, символи **V** і **Cop** розрізняють відповідно синтетичні та аналітичні структури предикативних компонентів. Наприклад, структурна схема дієслівного типу односкладного речення може бути представлена простим предикативним компонентом **V** (*Надворі світає*) або складеним предикативним компонентом **CopInf** (*Надворі почало світати*); або, порівняймо, схеми з присудками іменникового, прикметникового та прислівникового вираження: **S + CopS** (*Сестра буде лікарем*); **S + CopAdj** (*Дівчина вродлива*); **Inf + CopAdv** (*Відпочивати було добре*).

2. Насамперед розрізняються два типи структурних схем: двокомпонентні та однокомпонентні, що відповідають традиційно протиставлюваним двоскладним та односкладним типам простих речень.

Усі мінімальні двокомпонентні структурні схеми за способом вираження підмета можна поділити на два підтипи: номінативно-вокативні та інфінітивні. Абсолютна формально-граматична незалежність підмета (= абсолютний початок структурної схеми і формально-граматичного членування речення-висловлення) першого підтипу схем виражається називним або кличним відмінками імені, а другого – неозначеною формою дієслова, наприклад: 1. $S_{\text{nom/voc}} + V$ (*Весна прийшла. Рости, дитино*) або: $S_{\text{nom/voc}} + \text{CopAdj}$ (*Книга цікава. Діти, будьте ввічливими*); 2. $\text{Inf} + \text{CopInf}$ (*Любити означає жити*) або: $\text{Inf} + \text{CopAdv}$ (*Жити стало краще*). Називний підметовий і кличний підметовий відмінки водночас указують на віднесеність речення до різних сфер вияву комунікативної функції мови: називний підметовий є засобом сфери репрезентації (представлення), а кличний підметовий – засобом сфери апеляції (зверненості) [Скаб : 8–32].

Двокомпонентні номінативно-вокативні структурні схеми відрізняються від двокомпонентних інфінітивних і однокомпонентних схем за особово-родовою граматикую предикативних членів. У номінативно-вокативних схемах особово-родова природа підметів повторюється в залежних від них предикативних компонентах; в інших типах схем – предикативний компонент граматично є безособовим: інфінітивний підмет у двокомпонентних структурах сам по собі є позаособовим і позародовим елементом, однокомпонентні ж структури "здобули" безособовість через дезактивність наявного чи можливого суб'єкта, якого стосується предикативна ознака. У схемах така формальна персональність / імперсональність фіксується індексами **f** та **im** при показниках предикативності. Номінативно-вокативні структурні схеми включають f-предикативні компоненти (які конкретизуються, уподібнюючись до особово-числових чи родово-числових форм підмета, вираженого номінативом чи вокативом) (див.: двоскладні 1–4), інфінітивні структурні схеми мають у своєму складі im-предикативні компоненти (які поєднуються з підметом-інфініти-

вом умовно-граматичним узгодженням) (див.: двоскладні 5–6), так само дієслівні та прислівникові однокомпонентні схеми індексуються показником *im* (див.: односкладні 1–2).

Окреме місце в типологічній системі моделей простого речення займають бездієслівні (безфінитні) структури. До них належать односкладні речення з головним членом інфінітивного (абсолютно незалежний інфінітив) та номінативного вираження (див.: односкладні 3–4). Для зображення структурних схем названих речень використовуємо поняття синтаксичного нуля.

Синтаксичний нуль (**Сop₀**) як мовний знак відображає відсутність у структурі реального речення матеріального показника предикативності. Синтаксичний нуль протиставляється фінитному дієслову і фінитній копулі тим, що не має і не може мати матеріального відповідника модально-часового значення речення. Тому не слід ототожнювати синтаксичний нуль з неповнотою (пропуском компонента в реченні-висловленні), як це часто роблять окремі дослідники [див.: Загнітко 2002 : 36–45]. Порівняймо: структурна схема **S_{nom/voc}** + **Сop₁S_{nom/ins}** узагальнює модально-часові варіанти того самого речення *Сестра була вчителем. Сестра буде вчителем. Будь учителем, сестро! Була б учителем сестра*, у тому числі з еліпсованою дієслівною зв'язкою *бути* у теперішньому часі – *Сестра [ε] вчитель*; структурна схема **Сop₀S_{nom}** властива односкладним номінативним реченням типу *Весна*; без синтаксичного нуля – тільки **S_{nom}** – втрачається сенс схеми як мовного аналога предикативної одиниці. Синтаксичний нуль також є обов'язковим компонентом структурної схеми односкладних інфінітивних речень: власна – неозначена – форма абсолютно незалежного інфінітива потребує допоміжного засобу предикативності. Схема **Сop₀Inf** є мовною формулою речень на зразок: *Вже скоро бути бабиному літу* (Л. Дмитерко); *Сидить би вам тільки на печі та жувать калачі* (Т. Шевченко).

Структурні схеми поділяються на підтипи з урахуванням відмінностей у морфологічному вираженні показника лексичної семантики предикативного компонента (лексичне значення, як і граматичне, простого предикативного компонента виражається V-формою; показник лексичного значення у структурі складеного предикативного компонента – прикопульний, оскільки міс-

тяться при засобі граматичного значення – при Сор-формі). За цим критерієм номінативно-вокативний тип включає підтипи дієслівні, прикметникові, іменникові і прийменниково-іменникові; до складу інфінітивного типу входять підтипи дієслівні, інфінітивні, прислівникові, іменні (іменникові і прикметникові). Мінімальні структурні схеми односкладного речення представлені дієслівними, прислівниковими, інфінітивними та іменниковими підтипами.

3. Індeksi **f**, **im**, **o** при **V**, **Sor** указують на різні обсяги змінування (варіювання) предикативних компонентів у межах різних типів структурних схем: предикативні компоненти з індексом способово-часових форм – **f** – характеризуються найбільшою кількістю варіантів; форми з безособовим індексом – **im** – обмежуються рамками неозначеної особи (формами 3 особи однини або середнього роду однини); форми з нульовим індексом – **o** – представлені одним варіантом.

У семантико-синтаксичному аспекті реченнева структура представлена функціональними компонентами іншої, ніж формально-граматичній структурі речення, природи, а саме – синтаксемами. Фактично, семантико-синтаксична структура конкретного речення – це конфігурація чи кілька конфігурацій синтаксем (предикатна синтаксема + валентно пов'язані з нею непередикатні синтаксеми), кожна з яких у своїй цілісності називає окрему позалінгвальну ситуацію, подію. У семантичному синтаксисі для опису зображуваних у реченні ситуацій використовують поняття пропозиції, під яким розуміють "семантичний інваріант, спільний для всіх членів парадигми речення і похідних від речення конструкцій (словосполучень, зворотів тощо)", "стабільне семантичне ядро, об'єктивну семантичну константу речення, яка відображає структуру ситуації, події" [Вихованець : 121–122]. За функціонування в реченні більше однієї предикатної синтаксеми (відображення кількох ситуацій), розрізняють первинну і вторинну предикатну синтаксему, відповідно: первинний (оформлення реченням) і вторинний (оформлення непередикативною конструкцією) способи вираження пропозиції [Вихованець : 122]. Наприклад, у реченні *На столі горить маленька старовинна лампочка* (В. Винниченко) пер-

винна предикатна синтаксема *горить* та вторинні предикатні синтаксеми *на столі*, *маленька*, *старовинна* відображають ситуації, які можна подати в інваріантах-моделях, співвідносних з базовими реченнями '*Горить лампочка*' (предикат процесу + суб'єктна синтаксема), '*Лампочка міститься на столі*' (локативний предикат + суб'єктна синтаксема + локативна синтаксема), '*Лампочка маленька*' і '*Лампочка старовинна*' (предикат якості + суб'єктна синтаксема').

Отже, можна говорити про принцип моделювання, який враховує відповідність моделі структурі ситуації, тобто моделювання пропозицій як конфігурацій синтаксем, що варіюються в конструкціях предикативного (наприклад: *горить лампочка*, *лампочка є маленька*) та непередикативного (наприклад: *горіння лампочки*, *маленька лампочка* тощо) вираження. За моделювання пропозицій речення відіграє роль структурної оболонки, в межах якої реалізуються, функціонують конфігурації синтаксем; за кількістю пропозицій є монопрозитивною або поліпрозитивною структурою. Співвіднесеність між структурами предикативного і непередикативного характеру, які номінують ту саму ситуацію, стала предметом опису особливої галузі синтаксичної науки – дериваційного синтаксису [див.: Городенська].

Повертаючись до поняття структурної схеми простого речення в семантико-синтаксичному аспекті, маємо з'ясувати: які ж синтаксеми вважати конститутивними, реченнєтвірними? Ось тут і потрібна опора на розуміння речення як одиниці предикативної (без цього речення не може бути реченням): первинна предикатна синтаксема співвідноситься з предикативними членами речення, є вершиною семантико-синтаксичної структури речення, отже, разом із валентно зв'язаними з нею синтаксемами входить у розширену структурну схему простого речення. Вторинна предикатна синтаксема, зазвичай співвідносна з обставинними чи означальними членами, засвідчує семантичне ускладнення речення (поліпрозитивність), разом із зв'язаними з нею синтаксемами демонструє дериваційні відношення з первинними предикатними структурами, від яких походить.

Назва "розширена структурна схема" цілком виправдана: йдеться про кількісне розширення мінімальної структурної схеми за рахунок

синтаксемних компонентів, "спроєктованих" валентністю предиката (порівняймо: І. Вихованець вирізняє елементарну (мінімальну) формально-синтаксичну структуру простого речення, яка опосередковується семантико-синтаксичною [Вихованець : 106–107]).

Оскільки в українській мові розрізняють одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семивалентні предикати, то зрозуміло, що семантико-синтаксична (пропозитивна) структурна схема простого речення може розширитися до восьми компонентів. Така максимальна кількість конститутивних компонентів властива моделям, що утворені акціонально-локативними предикатами, тобто предикатами зі значенням дії і локативності (виражені дієсловами руху), наприклад: *Хлопець перевіз через річку вантаж машиною бабусі з Донецька до села* (приклад А. Загнітка) = предикатна синтаксема + суб'єктна синтаксема + локативна синтаксема (шлях руху) + об'єктна синтаксема + інструментальна синтаксема (засіб дії) + адресатна синтаксема + локативна синтаксема (вихідний пункт руху) + локативна синтаксема (кінцевий пункт руху) (тут враховується термінологія і типологія синтаксем за І. Вихованцем).

У цілому можна виокремити 7 розширених структурних схем: від двокомпонентної до восьмикомпонентної. Система розширених схем значно збільшиться, якщо врахувати семантику і форму предикатів. Зокрема, серед двокомпонентних предикатно-суб'єктних схем вирізнятимуться структури, сформовані дієслівним предикатом процесу (*Листя оситалося*); прислівниковим предикатом стану (*Дівчині весело*); прикметниковим предикатом якості (*Дівчина весела*); числівниковим предикатом кількості (*Учнів було шість*) (приклади взято з підручника І. Вихованця).

І все ж розуміння розширеної схеми в більшості вчених орієнтовано на номінативний мінімум конкретних речень-висловлень. Фактично, моделювання речень за принципом номінативного мінімуму зводиться до переліку можливих варіантів **реалізації** пропозитивних структур у мовленні. Наприклад, восьмичленна пропозитивна модель локативного предиката *перевезти* – *перевозити* в різних конситуаціях актуалізує різні набори номінативного мінімуму: *Перевозять нас дівчата* (Леся Українка) = предикатна синтаксема + об'єктна синтаксема + суб'єктна синтаксема; – *Вас через річку перевезти?* (Ю. Збанацький) = предикатна син-

таксема + об'єктна синтаксема + локативна синтаксема (шлях руху); – *Спускайтеся за мною до Бугу, я перевезу човном* (М. Стельмах) = предикатна синтаксема + суб'єктна синтаксема + інструментальна синтаксема (засіб дії); *Виглядає, чи не їде З боярами в гості – Перевезти із келії В хату на помості* (Т. Шевченко) = предикатна синтаксема + локативна синтаксема (вихідний пункт руху) + локативна синтаксема (кінцевий пункт руху) тощо. А. Загнітко "неможливість зведення всього розмаїття смислових реалізацій до закритого списку структурних схем" називає "суттєвим недоліком" такого аналізу структурної організації простого речення [Загнітко : 291].

Моделювання речень за пропозитивним принципом дозволяє провести межу між мовними формулами речень, що є відповідниками стандартних, типових ситуацій, і конкретними реченнями-висловленнями в мовленні, інформативний мінімум яких і потрактовують як структурну схему речення.

За двоаспектного моделювання простого речення потребує корегування той перелік основних властивостей (ознак) структурних схем, що назвав Б. Норман. Зрозуміло, що "припасувати", скажімо, ознаку мінімальності до розширеної структурної схеми неможливо. Для розширених схем видається доцільнішим використовувати поняття ядровості, яке заявлено лінгвістом як уточнювальний термін до мінімальності. Ядровість як ознака структурної обов'язковості термінологічно забезпечує поняття предикативної (у випадку мінімальної схеми) та пропозитивної (у випадку розширеної схеми) реченневотвірності компонентів схеми.

Ознака значущості (або змістовності, за Б. Норманом) і пов'язана з нею ознака внутрішньої організованості схеми підтверджують те, що форма і зміст мовних одиниць є нерозривними. За словами В. Перебийніс, під змістом у лінгвістиці варто розуміти не тільки семантику мовної одиниці, але й елемент певної структури, те, що наповнює форму як спосіб відображення семантики і як внутрішню структуру певної мовної одиниці (Перебийніс : 54). Структурна схема простого речення як мовна форма є водночас семантичною (граматично семантичною), оскільки відображає значення структури речення (недарма назвали структурною схемою). Значу-

щість мінімальної структурної схеми пов'язана з граматичним значенням предикативності, значущість розширеної структурної схеми – із семантико-синтаксичними відношеннями між її компонентами, передбаченими предикатною синтаксею.

Мовна природа обох різновидів структурної схеми простого речення виявляється в зіставленні їх із конкретними реченнями-висловленнями. Якщо структурні схеми як мовні аналоги (формули) конкретних речень характеризуються обов'язковою конструктивною повнотою (формально-граматичною – для головних членів речення і семантико-синтаксичною – для предиката і валентно пов'язаних із ним синтаксем), то в конкретних реченнях-висловленнях як реалізаціях структурних схем конститутивні компоненти можуть бути прихованими (неназваними, пропущеними), тобто вербально не вираженими. Тут вступають у силу закони мовлення, зокрема закон економії мовних засобів, коли матеріально репрезентуються лише вагомі для конкретного спілкування компоненти речення-висловлення, а економія здійснюється за рахунок пропуску комунікативного надлишку. Розширені чотири- і більшекомпонентні моделі сприймаються як інформативно чи семантично надмірні (інформативно наддостатні), а тому – неприродні з погляду комунікації. Наведена вище розширена восьмичленна структурна схема (у формально-граматичному аспекті – двочленна мінімальна) в мовленні звичайно реалізується в неповному її вигляді.

Таким чином, якщо формально-граматична схема містить компоненти, що є визначальними у структуруванні речення як граматичної (предикативної) одиниці, то семантико-синтаксична схема єдністю своїх компонентів відображає певний вид позалінгвальної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Арват Н. Н.* Синтаксис простого предложения в современном русском языке : Учебно-методическое пособие для студентов-филологов. – Ч. I / Н. Н. Арват. – Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2002. – 174 с.
2. *Бархударов Л. С.* К вопросу о поверхностной и глубинной структуре предложения / Л. С. Бархударов // Вопросы языкознания. – 1973. – № 3. – С. 50–61.

3. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови: Синтаксис : Підручник / І. Р. Вихованець. – Київ : Либідь, 1993. – 368 с.
4. *Городенська К. Г.* Дериґація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська – К. : Наукова думка, 1991. – 192 с.
5. Граматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – 767 с.
6. *Вінтонів М. О.* Дискусійні питання мовознавчої інтерпретації структурної схеми простого речення / М. О. Вінтонів // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць. – Випуск 7 / укл. А. Загнітко та ін. – Донецьк, 2001. – С. 57–60.
7. *Загнітко А. П.* Теоретична грамати́ка української мови: Синтаксис : Моноґрафія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. *Загнітко Анатолій.* Поняття синтаксичного нуля: статус, синтаґматика і парадигматика / А. Загнітко // Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць. – Випуск 146–147: Слов'янська філологія. – Чернівці, 2002. – С. 36–45.
9. *Кокорина С. И.* О реализации структурной схемы предложения / С. И. Кокорина // Вопросы языкознания. – 1975. – № 3. – С. 73–83.
10. *Левицкий Ю. А.* Основы теории синтаксиса : Учебное пособие по спецкурсу / Ю. А. Левицкий. – Пермь : Пермский государственный университет, 2001. – 236 с.
11. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
12. *Меньшиков И. И.* Модель предложения и его парадигма / И. И. Меньшиков. – Днепропетровск : ДГУ, 1979. – 79 с.
13. *Москальская О. И.* Проблемы систематического описания синтаксиса. На материале немецкого языка / О. И. Москальская. – Москва : Высшая школа, 1974. – 156 с.
14. *Норман Б. Ю.* Грамматика говорящего: От замысла к высказыванию / Б. Ю. Норман. – Москва : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2011. – 232 с.
15. *Перебийніс В. С.* До питання про співвідношення категорій форми і змісту в лінгвістичних одиницях / В. С. Перебийніс // Методологічні питання мовознавства. – Київ : Наукова думка, 1966. – С. 50–59.
16. Русская грамматика. – В 2 т. – Т. 2: Синтаксис / Гл. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1982. – 709 с.
17. *Скаб М. С.* Граматика апеляції в українській мові / М. С. Скаб. – Чернівці : Місто, 2002. – 272 с.
18. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка. – К. : Знання, 2013. – 238 с.
19. *Шведова Н. Ю.* Парадигматика простого предложения в современном русском языке (опыт типологии) / Н. Ю. Шведова // Русский язык. Грамматические исследования / Отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1967. – С. 3–77.
20. *Daneš F.* A three-level approach to syntax / F. Daneš // Travaux linguistiques de Prague. – V. I. – Prague, 1964. – P. 225–240.

Стаття надійшла до редакції 27.05.13

Арибжанова Ирина, канд. філол. наук, доц.
КНУ імені Тараса Шевченка, Київ

Принципы моделирования простого предложения

Статья посвящена моделированию простого предложения в двух аспектах: формально-грамматическом (минимальная структурная схема) и семантико-синтаксическом (расширенная структурная схема). Минимальная структурная схема включает средства выражения предикативной основы предложения, расширенная структурная схема представлена конфигурацией предикатной синтаксемы и валентно связанных с ней непредикатных синтаксем.

Ключевые слова: структурная схема предложения, минимальная структурная схема, расширенная структурная схема.

Aribzhanova Iryna, Ph D, Doc.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

The principles of modality of simple sentence

The article presents modality of simple sentence in second aspects: formal-grammatical (minimal structural schema) and semantic-syntactic (expansionary structural schema). The minimal structural schema includes means of expression of grammatical bases of sentence, the expansionary structural schema includes predicate syntacsem and valently connected with it impredicate syntacsems.

Key words: structural schema of simple sentence, minimal structural schema, expansionary structural schema

УДК 81'367.4

Олена Кадочнікова, канд. філол. наук, доц.
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ

СИНТАКСИЧНИЙ ЗВ'ЯЗОК НЕЗМІННИХ ІМЕННИКІВ ТА ПРИКМЕТНИКІВ

У статті порушено питання про визначення форми підрядного синтаксичного зв'язку у словосполученнях, компонентом – головним чи залежним – яких є запозичені "незмінні" іменники та прикметники.

Ключові слова: словосполучення, іменник нульової відміни, прикметник, прислівник, синтаксичний зв'язок, семантико-синтаксичні відношення.

Проблема вивчення словосполучень як найменших синтаксичних одиниць-конструкцій і досі не втрачає своєї актуальності. Теорія про цю одиницю постійно поповнюється новими спосте-